

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА ХІХ СТ. (МИКОЛА КОСТОМАРОВ)

На прикладі постаті видатного українського вченого-гуманітарія і громадського діяча М.Костомарова висвітлюється узагальнений образ інтелектуала ХІХ ст. Основна увага приділяється ключовим подіям його біографії, які стали показовими для розуміння його походження, характеру, світогляду, соціокультурного оточення, громадянської позиції, стосунків із близькими, друзями, владою та їх впливу на творчу спадщину. До аналізу залучено джерела особового походження, сучасну історичну, історіографічну та художню літературу. Дано оцінку деяким дискусійним проблемам, що існують навколо образу М.Костомарова впродовж багатьох років. Актуалізуються підстави для створення інтелектуальної біографії вченого відповідно до вимог часу.

Ключові слова: *Костомаров, образ інтелектуала, міждисциплінарний підхід, наукові здобутки, дискусія, Україна, ювілей.*

Позаминуле століття ввійшло в історію України як доба піднесення інтелектуального життя, коли гуманітарна наука стала напрочуд актуальною, захопивши освічені верстви суспільства. Ту епоху цілком заслужено називають «золотим століттям історії» як науки, але ми розглядатимемо ХІХ ст. як «століття істориків» у світлі образу одного з найяскравіших представників цього інтелектуального ремесла. Поняття «образ інтелектуала», звичайно ж, не нове, воно вже давно введене в науковий обіг світової соціогуманітаристики, активно використовується в інтелектуальній історії з ХХ ст., визначаючи її біографічний аспект. Розглядаючи «біографію ідей» неможливо уникнути уявлень про її творця та соціокультурний контекст. А оскільки ХІХ ст. – це фонтан ідей, відповідно їх історію можна й потрібно репрезентувати через інтелектуальну біографію авторів, тобто шляхом поєднання двох дослідницьких перспектив – інтелектуальної та персональної історії. Обсяг нашої студії не дає можливості відтворити інтелектуальну біографію М.Костомарова. Предметом дослідження виступає узагальнений образ українського інтелектуала ХІХ ст., який може лягти в основу такої праці.

Декілька слів щодо терміна «інтелектуал». На думку І.Колесник, це науковець, який живе напруженим інтелектуальним життям, а також має чіткі переконання, здатен їх відстояти та довести, широко ерудований, суспільно активний тощо. Його характерними ознаками є стиль мислення, мовний код, зовнішній вигляд, манера спілкування, оточення й т. д. Погоджуємося, що «справжній інтелектуал має свою особливу життєву і професійну мотивацію та волю протистояти колективним упередженням та ілюзіям, сам виступає творцем соціальної міфології у вигляді політичних ідеологій, наукових програм,

* Гончар Ольга Трохимівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: honchar_o_t@ukr.net

культурних проектів, правових норм, моральних стандартів»¹. Саме таким був М.Костомаров, а його образ є досить виразним на українському інтелектуальному горизонті. Але перед тим, як перейти до узагальнення його феномену, ще декілька слів про поняття «образ інтелектуала». Опрацювавши чимало літератури, де розглядається поняття образу, ми визначаємо його як суб'єктивну реконструкцію багатомірного портрета діяча, створену на основі багаторічних студій щодо його творчої спадщини, середовища й умов, в яких вона з'явилася на світ. Найважливішу роль у реконструкції образу вченого відіграє аналіз величезної кількості різноманітних джерел або «історичних слідів», в яких застигли окремі факти життєдіяльності досліджуваної особи. Ми не переслідуюмо мети створити щось екзотичне, навпаки – прагнемо поглянути на давно відомі речі свіжим поглядом, адже М.Костомаров і через 200 років після народження залишається неосягненим, а його спадщина переживає нову хвилю переосмислення.

Постать цього діяча викликає інтерес широкої громадськості, починаючи з 1840-х рр. і донині. Костомаровознавство – популярний напрям історіографічних досліджень не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Воно нараховує тисячі праць міждисциплінарного та інтердисциплінарного характеру, однак українське костомаровознавство все ще перебуває на стадії накопичення матеріалу, і це нас підштовхує до активізації певних дій. Беручи до уваги місце М.Костомарова в розвитку науки, його вплив на формування національної свідомості, боротьбу за право українського народу посісти власне місце у загальносвітовому культурно-історичному процесі, вітчизняне костомаровознавство мало б давно узагальнити й належно оцінити спадщину вченого, виробити власні методологічні підходи й цим популяризувати ім'я діяча у суспільстві. Однак ми спостерігаємо хвилеподібне підвищення інтересу до постаті М.Костомарова, яке нам ще досі не дало його повноцінного інтелектуального портрету.

Біографія М.Костомарова, подібно атракціону «американські гірки», мала декілька крутих злетів і не менш карколомних падінь. Вона варта багатьох романів і повістей, але досі стала сюжетом лише одного художнього твору, де йдеться про кохання до Аліни Кругельської. Це – повість В.Домонтовича «Аліна й Костомаров»², до якої ми ще повернемося.

Отже коротко про ключові біографічні сторінки М.Костомарова. Він народився 16/17 травня 1817 р. в українсько-російській родині (у автобіографії вчений вказує дату 4 (16), а за нещодавно оприлюдненим свідоцтвом про народження – 5 (17) травня). Батько – Іван Костомаров, російський поміщик із козацьким корінням, мати – українка-кріпачка Тетяна Мильникова, місце народження – слобода Юрасівка на Воронежчині. Із дитинства майбутній учений перебував у двокультурному просторі українсько-російського порубіжжя, йому однаково добре були знайомі українці та росіяни. Батько за характером був дуже неоднозначним, тому оточення здебільшого його побоювалося,

¹ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.174.

² Домонтович В. Аліна й Костомаров / Упор. І.Нагорної. – Рівне, 2013. – 165 с.

а кріпаки – ненавиділи. Свого сина І.Костомаров обожнював, приділяв йому багато вільного часу, але звільняти все ж не поспішав. Він мав добру бібліотеку та привчав Миколу до світової класики, про що той неодноразово пізніше згадував у своїх спогадах про дитинство. Це і стало визначним фактором для долі майбутнього вченого. Від малих років читання захопило його, розвинуло пам'ять і згодом дало можливість стати тим, ким він навіть і не мріяв.

Окрім читання у хлопця була ще одна пристрасть – спілкування з простим народом. Глибоко в душу запав йому селянський спів та усна творчість, які, у поєднанні з квітучою природою, мали потужний вплив на нього до останніх днів життя. У старості хворий М.Костомаров у теплу пору року з радістю перебирався з похмурого Санкт-Петербурга на українські терени, а саме у с. Дідівці на Чернігівщині (тоді Полтавської губернії) до маєтку своєї дружини Аліни Леонтіївни. Тільки милі серцю українські краєвиди та спілкування з місцевим населенням дарували йому додаткові сили й, долаючи фізичний біль, він із натхненням продовжував працювати на науковій ниві.

Від 1828 р., після трагічної смерті батька, який загинув від рук своїх же кріпаків, єдиною опорою малого Миколи стала матір. Вона підтримувала свого сина в усіх починаннях, переживши злети й падіння його долі. Помітивши у нього талант до науки, Т.Костомарова всіляко сприяла високому рівню Миколиної освіти. Із великими матеріальними труднощами він закінчив спочатку Воронежську гімназію, а згодом і Харківський університет. Саме цей навчальний заклад став колискою Костомарова-вченого – у його стінах він потрапив до кола українських романтиків, захопився пізнанням минувшини, здобув перший досвід літературної діяльності та наукових студій. Соціокультурне оточення М.Костомарова у Харкові – це П.Гулак-Артемівський, А.Метлинський, П.Сокальський, І.Срезневський – імена, що не потребують додаткових коментарів. Вони вивчали мови, читали світову літературу в оригіналах і були сповнені ідеями європейського романтизму.

Після закінчення університетського курсу М.Костомаров випробував себе військовою службою, ставши юнкером у Кінбурнзькому слобідському полку. Це обумовлювалося бажанням молодого чоловіка пізнати людей різних співтовариств, у тому числі військовиків³. Але служба відразу не заладилася, натомість в Острогозьку, де стояв полк, був архів повітового суду, що містив козацькі документи від часів заснування міста, тобто з XVII ст. Захопившись вивченням архівних справ, М.Костомаров підготував першу наукову працю – «Опис Острогозького слобідського полку», яка стала поворотною в долі її автора (студію опублікувати не вдалося, оскільки рукопис було вилучено під час обшуку у справі Кирило-Мefeldіївського товариства, а згодом його так і не повернули). Далі з'явилися плани про написання «Історії Слобідської України», тож минувшина стала улюбленою справою всього життя.

Шлях М.Костомарова у серйозну науку супроводжувався вивченням української мови, яка була йому знайома, але у процесі наукового пошуку виявилось, що цього замало, тому він заходився її вдосконалювати. Молодого

³ Костомаров Н.И. Автобиография. К 190-летию со дня рождения. – К., 2007. – С.36.

дослідника хвилювало питання: чому історія будь-якої країни висвітлюється винятково у світлі діяльності визначних державних осіб, натомість простого народу начебто й не існує? Де ж його місце в історії? Найкращим пам'ятником народної минувшини М.Костомаров уважав усну творчість. Перебуваючи на українських теренах, він узявся за пізнання історичних пісень, а без ґрунтовних мовних навичок тут не обійтись. Уроки лінгвістики проходили під керівництвом знаного філолога-славіста І.Срезневського, зв'язок з яким М.Костомаров довгі роки підтримував через листування. Саме І.Срезневський оцінював початкові літературні спроби вченого, критикував і редагував їх. Перші літературні вправи завершилися написанням збірки «Українські балади» та історичної драми «Сава Чалий». Вони не були ідеальними, критикувалися друзями, але бажання продовжувати справу в М.Костомарова лише посилювалося. Подорожуючи з Харкова до рідної Юрасівки, він зупинявся у селах, вивчав народний побут, звичаї, збирав пам'ятки. Тоді його вразило негативне ставлення більшості росіян та навіть знатних українців до «мужицької мови»: «Таке відношення до народу і його мови мені здавалося приниженням людської гідності, і чим більше я зустрічав подібні виходки, тим сильніше прив'язувався до малоруської народності»⁴. Із відповідним настроєм М.Костомаров написав збірку віршів «Вітка» і паралельно вивчав літературу з історії України. Найбільше вразили його «Історія русів», «Запорозька старовина» І.Срезневського, «Історія Малої Росії» Д.Бантіша-Каменського. Назавжди закохавшись в Україну, М.Костомаров так само палко полюбив мову її народу, користувався нею все життя, писав поетичні та прозові літературні твори, а в науково-історичних працях, епістолярії часто-густо послуговувався дуже влучними українськими фразеологізмами, які назавжди залишилися його стильовою родзинкою. Доречно зауважити, що професіоналізм цієї унікальної людини зростав у надзвичайно широкому діапазоні: вивчення одночасно декількох мов (української, німецької, французької), читання різноманітної літератури в оригіналах, етнографічні пошуки, літературні спроби, збір історичних документів. Усе це відбувалося в колі однодумців переважно українського походження. На початку 1840-х рр. М.Костомаров познайомився й дуже швидко зблизився з Г.Квіткою-Основ'яненком, який назавжди залишив у його пам'яті найтепліші спогади, оскільки дав можливість долучитися до найкращих зразків української літератури. Тоді Микола Іванович остаточно зрозумів, що така прекрасна мова відображає велич свого народу і варта подальшого розвитку всупереч усім суспільним міфам.

Далі М.Костомаров узявся за магістерську дисертацію про «унію у Західній Русі». Основними джерелами були історичні пісні, перекази та архівні документи. Навесні 1842 р. праця була готова до захисту, але спричинила перший справжній скандал навколо її автора та його репутації. Учений аргументовано доводив, що унія мала чимало негативних моментів – неналежна поведінка духівництва, великі церковні побори з боку константинопольського патріарха й т. д., що зрештою завдало православ'ю великої шкоди та породило опозицію

⁴ Там же. – С.42.

в особі Петра Могили. Викриття «внутрішньої кухні» церкви нікого не залишило байдужим – Синод, міністр народної освіти та й ряд професорів дуже гостро виступили проти ідей М.Костомарова. Як наслідок, напередодні захист скасували, а саму дисертацію вилучили і знищили майже весь наклад, натомість дозволили писати наукову працю на іншу тему. Такий розвиток подій міг назавжди збити вченого з обраної стежини, але не у цьому випадку. У вкрай короткий термін (менше року) М.Костомаров підготував другу кваліфікаційну студію⁵, котру успішно захистив у Харкові на початку 1844 р. Як бачимо, труднощі не лякали його, але лише загартовували й підштовхували до нових звершень.

Із 1843 р. М.Костомаров почав серйозно цікавитися постаттю Богдана Хмельницького, вирішивши написати студію, що згодом стане ключовою у його науковій спадщині. Праця витримає чотири видання (1857, 1859, 1870, 1884 рр.), прославить свого автора й одночасно спричинить безліч дискусій. Так вплинути на розвиток історичної науки вдавалося далеко небагатьом ученим, натомість М.Костомаров завдяки таланту, невтомному бажанню пізнати історичну правду про український народ та донести її до широкого кола читачів зумів досягти своєї мети.

У біографії вченого була й педагогічна діяльність у Рівненській, 1-й Київській гімназіях та у зразковому пансіоні для дівчат Де Мельян – тут він викладав російську історію, а останній заклад став місцем зародження єдиного на все життя кохання. Як ми згадували вище, цей період у своїй повісті описав В.Домонтович. Твір допомагає реконструювати портрет ученого тих часів, відчуті глибокі душевні переживання героїв. Автор докладно опрацював історичні документи, переважно мемуари й листування.

Отже в очах своїх вихованок новий учитель – М.Костомаров – виглядав доволі кумедно: середнього зросту, кремезної статури, у віцмундирі, що їх носили всі тодішні педагоги, у широких рукавичках та величезних чоботях. Неслухняне волосся постійно вибивалося з-під капелюха, а рухи були невправними. Для тієї пори, коли в моді був дендизм, М.Костомаров як на свої 28 років виглядав зовсім несучасно. Незграбна хода, обличчя, укрите слідами від віспи, короткозорість, «спазматична гримаса на обличчі та гротескність убрання й манер, – таке було загальне вражіння од Костомарова, його чудернацтв, чудних вчинків і всіх його дивовижних рухів»⁶. Але за всім цим приховувалася витончена душа романтика, яку Аліна Крагельська розгледіла не на уроках, а після несподіваної зустрічі в Одесі, ближче познайомившись зі вчителем. Його вміння володіти словом і знаходити підхід до співрозмовника, до того ще й проникливий розум назавжди зачарували молоду панянку. Романтичні почуття виникли на ґрунті спільної любові до поезії й музики, якою жила 16-річна Аліна і яку тонко відчував М.Костомаров. З одного боку, для того часу це міг бути цілком звичайний випадок, коли поєдналися душі двох романтичних молодих осіб, але доля приготувала їм неабиякі випробування, що тривали

⁵ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии. – Х., 1843. – 214 с.

⁶ Домонтович В. Аліна й Костомаров. – С.5.

довгих три десятиліття. Отже з осені 1846 р. М.Костомаров почав часто відвідувати будинок Крагельських, а далі події розвивалися стрімко, і вже в березні 1847 р. Микола й Аліна готувалися до церковного шлюбу. Однак їм не судилося бути щасливими, адже на заваді стала справа Кирило-Мефодіївського товариства.

Період палкого кохання у житті вченого збігся з натхненною професорською діяльністю в київському Університеті св. Володимира та участю у слов'янському товаристві. Потрапивши в україноцентричне, романтично налаштоване творче київське оточення (М.Максимович, П.Куліш, В.Білозерський, М.Гулак, О.Маркович і, нарешті, Т.Шевченко), М.Костомарова охопило палке бажання боротися за долю народу, яке він і реалізував у Кирило-Мефодіївському товаристві, що об'єднало молодих людей у переважній більшості з абсолютно неполітичними амбіціями, котрі лише мріяли про постколоніальне майбутнє слов'янства, були сповнені животворчим месіанізмом, добре знайомі з європейським рухом, його представниками та літературою, прагнули служити своїм ідеалам інтелектуально. Авторські лекції М.Костомарова з історії орієнтувалися на студентську аудиторію тих часів, коли київське повітря було насичене романтичними ідеями оновлення суспільства, відродження українських історичних традицій волелюбності, справедливості, рівноправного розвитку у сім'ї слов'янських народів. М.Костомаров відчув ці настрої й, переосмисливши європейський досвід, створив ідеалістичний проєкт нової України, відобразивши його в документах Кирило-Мефодіївського товариства. І попри те, що він не міг стати практичним керівництвом до дії в умовах самодержавної Росії, лише спроба створити щось подібне була подвигом і свідчила, що вченого пригнічували думки про жалюгідне становище українського народу. Тому він і задумувався над шляхами звільнення всіх «слов'янських племен», які, об'єднавшись в єдину сім'ю, матимуть рівні громадянські права, серед яких найголовніше – вільний вибір майбутнього, розвиток культури й мови.

У числі односторонніх М.Костомарова були П.Куліш, М.Гулак, В.Білозерський, Т.Шевченко, О.Маркович та інші, кожен з яких по-своєму вплинув на долю України, але однозначно негативно ставився до цілеспрямованих дій влади щодо асиміляції українства у загальноросійський простір на правах меншопартійного соціуму. Для влади саме існування ідеї руйнування імперії вже було страшним злочином і «державною зрадою», а тим більше, коли цим захоплювалася переважно молодь, що мала стати опорою царату в реалізації проєкту загальноросійської нації. Тому покарання кирило-мефодіївців було жорстким, особливо Т.Шевченка та М.Костомарова. Їх заарештували за два дні до весілля останнього, де Т.Шевченко мав бути свідком нареченого. У помешканнях провели обшуки, знайшли рукописи програмних документів, антиімперських поезій Кобзаря, багато іншої літератури, призначеної для розповсюдження серед молоді. Це стало достатньою підставою для звинувачення. Суть уявного «братства» дуже вдало описав В.Домонтович:

«Костомаров і його друзі були романтики й тому мислили символами, метафорами й гіперболами, отже, мислили розпливчато й невиразно. Що невиразніш уявлялась їм ідея слов'янської взаємності й українського визволення, то сміливіше утворювалися гадки й пляни, то можливіше здавалось усе те, що повинно було стрінати тисячу перешкод для свого здійснення. Було не зовсім ясно, що треба робити і як треба робити, але після всіх розмов, що затягалися до глибокої ночі, коли перед світанком вони розходились по домах, на серці в кожного лишалося почуття звільнення й утіхи. Усе здавалось близьким і досяжним!»⁷.

Слідство тривало понад рік. Весь цей час арештанти перебували в Петропавлівській фортеці, а М.Костомаров від численних допитів ледве не збожеволів. Важкий психологічний стан та умови тюремного утримання згодом стали причиною остаточної втрати й без того слабкого фізичного здоров'я, яке М.Костомаров мав від дитинства.

Трагедія для молодого вченого полягала ще й у тому, що крім зламаної кар'єри він втратив надію на щасливе сімейне життя. Такий удар долі став для нього важким випробуванням. З одного боку, він мріяв про справжній шлюб за всіма церковними канонами, а з іншого – перебував у такому психологічному стані, коли кохання до А.Крагельської набувало сакрального змісту й не уявлялося без зречення. Це можна пояснити тим, що М.Костомаров тоді ще повністю перебував під владою романтизму, а у засланні він дедалі більше заглиблювався у читання світової філософської літератури. Його психіка була на межі, а у цей час наречена самовіддано виборювала дозвіл на приїзд майбутнього чоловіка до Києва задля вінчання. Наприкінці 1850 р. А.Крагельська дізналася, що Миколі Івановичу дозволили виїхати з Саратова до Києва, однак він не поспішав повідомити про це. М.Костомаров вирішив відмовитися від шлюбу, оскільки вважав себе негідною кандидатурою для Аліни. Розрив із коханим А.Крагельська переживала важко, серйозно захворівши. У пригніченому стані вона дала згоду на шлюб із прилуцьким поміщиком М.Киселем. Це сталося 1851 р. У В.Домонтовича знаходимо коментарі, просякнуті звинуваченнями вченого в нерішучості, неоднозначному розумінні природи кохання та бажанні звільнитися від шлюбу як від тягаря відповідальності. Однак ми схилиємося до думки, що попри романтичні уявлення про «безтілесний шлюб» і «невідворотність страждань», М.Костомаров керувався відчуттям своєї нікчемності як вигнанця, арештанта, котрий став частиною «світу темряви» й, відповідно, не мав права кидати тінь на репутацію юної дівчини з поважної родини. Він добре усвідомлював, під яким тиском перебувала Аліна з боку матері, і тому вирішив не ставити її перед вибором та підкоритися долі.

Значно правдивіше, на нашу думку, відобразив ситуацію автор художнього твору про М.Гулака – Р.Іваничук⁸. Він без упереджень стосовно внутрішнього світу романтиків говорить про поведінку М.Костомарова у цей період. Письменник майстерно передає переживання історика під час арешту,

⁷ Домонтович В. Аліна й Костомаров. – С.64.

⁸ Іваничук Р. Четвертий вимір. Шрами на скалі. – Х., 2006. – 447 с.

усвідомлення того, що він захопився політичними ідеями, не подумавши про можливі наслідки. Також яскраво відображено роль так званих «друзів-малоросів», наприклад М.Юзефовича, якому необачно довірився М.Костомаров напередодні арешту, віддавши рукопис «Книг буття українського народу». Також цілком реальною є думка, вкладена у уста вченого, про роль М.Гулака й Т.Шевченка в ідейному наповненні твору⁹. Дуже слушною видається твердження стосовно звинувачень М.Костомарова у свідченнях проти М.Гулака: «Ніколи двоє людей не трактують одну й ту саму річ однаково, та й одна людина дивиться на неї по-різному в різний час»¹⁰. У цьому творі ми знаходимо роздуми автора, і розуміємо, що Р.Іваничук передовсім керувався великою кількістю мемуарної літератури, тому його бачення дуже близьке до історичної правди. Наприклад, М.Костомаров у романі говорить: «Хай ніхто не квапиться кинути у мене каменем. Мій страх ніколи не був тваринним: я завжди зважував, яку користь принесу людям, оберігши себе від зайвого ризику»¹¹. Ці слова характеризують його як людину, котра мріяла не про славу, а про реальну допомогу знедоленому люду, почувавши себе його частиною, адже насправді він був незаконнонародженим сином поміщика та кріпачки.

Ще один момент не беруть до уваги критики. М.Костомаров був творчою людиною зі вразливою психікою. Потрапивши у в'язницю як особливо небезпечний злочинець, він зазнав важкої травми через нескінченні допити, тому не витримав і захворів. Після тривалого лікування (що підтверджується документально висновками незалежного лікаря¹²), прийшовши до тями, він змінив свої показання, причому не збирався скидати «провину» на інших, а лише трактував діяльність товариства як науково-освітнього об'єднання, а зміст вилученої літератури – як молодече захоплення європейськими ідеями. Це – не зрада, а звичайнісінький інстинкт самозбереження, коли головною метою стало уникнення смертного вироку, що реально загрожував «політичному в'язневі».

Також імпонує опис любовних переживань М.Костомарова, що супроводжували його від моменту арешту аж до зустрічі з коханою через багато років. В одному з листів до Аліни він писав: «Я не злочинець, кохана, і любов до тебе завжди житиме у моєму серці»¹³. Промовистим є той факт, що свою відому історичну драму «Кремуцій Корд», герої якої дуже схожий на самого автора, він присвятив «незабутній А.Л.К. на пам'ять. 14 червня 1847 р.». Це – дата останнього побачення з А.Крагельською. Твір написано 1849 р., а через заборону на наукову діяльність він був опублікований лише 1862 р.¹⁴

Насправді, попри будь-які заборони, М.Костомаров не зміг припинити наукових пошуків. Коли пристрасті вляглися, і він змирився зі своєю долею, бажання продовжувати улюблене заняття повернулося. Воно стало його єдиною втіхою під час десятирічного заслання до Саратова. Обійнявши

⁹ Там само. – С.93.

¹⁰ Там само. – С.32.

¹¹ Там само. – С.152.

¹² Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упор. І.І.Глизи, М.І.Бутич, О.О.Франко. – Т.1. – К., 1990. – С.294.

¹³ Іваничук Р. Четвертий вимір... – С.99.

¹⁴ Костомаров Н.И. Кремуций Корд. – Санкт-Петербург, 1862. – 80 с.

посаду перекладача в губернському правлінні, він був не особливо обтяжений обов'язками, однак мав доступ до архіву, де зберігалися цікаві історичні документи про розкольників. Утім ключовий його інтерес був пов'язаний із періодом Б.Хмельницького. Тоді він збирав джерела для написання праці про гетьмана, продовжував вивчати козацькі сторінки історії. Найбільше у цьому йому сприяло приватне листування, благо, що таке право він мав. Наприклад, через свого знайомого графа Свідзинського М.Костомаров дістав латинські й польські джерела¹⁵. Також листувався з О.Бодянським, отримавши від нього деякі документи¹⁶. У доволі короткий термін історик підготував чорновий варіант праці про Б.Хмельницького.

Незважаючи на статус політичного засланця, у Саратові М.Костомаров перебував у цікавому для нього середовищі, продовжуючи професійно зростати. Він познайомився з рядом неординарних осіб, таких, як А.Пасхалова, Д.Мордовець, М.Чернишевський і багато інших. Ці люди відрізнялися інтелектом, стійким інтересом до широкого спектру наук, мали власні політичні переконання, а отже допомагали вченому забути про своє становище та займатися саморозвитком. М.Костомаров багато читав, вивчав мови, цікавився природничими дисциплінами, зокрема астрономією, здійснював етнографічні поїздки по Саратовській губернії, а потім обмінювався враженнями з новими друзями. Справжню атмосферу тих часів, приємні враження від спілкування відображено у спогадах самого М.Костомарова, Д.Мордовця та ін. Напрацьовані вченим матеріали лягли в основу багатьох українознавчих творів, що вийшли друком після повернення із заслання. Усі вони пережили століття, ставши класикою української історіографії. Крім того, М.Костомаров вплинув і на формування історичних поглядів Д.Мордовця, зокрема підштовхнув до вивчення українських слобід Поволжя, а згодом сприяв публікації результатів дослідження у Санкт-Петербурзі. Також у спільному доробку дослідників – збірник української літератури, де твори М.Костомарова було опубліковано під псевдонімом Ієремії Галки¹⁷. Загалом дружба цих діячів тривала тридцять сім років¹⁸. Надзвичайно цінні спогади Д.Мордовця, які він сам називав «живими історичними джерелами». Вони містять чимало цікавих епізодів із життя великого українського вченого, насичені епістолярними уривками, діалогами й допомагають чітко уявити, якою особистістю насправді був М.Костомаров. Крім того, Д.Мордовець створив художній образ друга, написавши роман про нього¹⁹. Цей твір найкраще висвітлює саме саратовський період життя М.Костомарова.

На перший погляд, заслання «політичного злочинця» пройшло в полегшому варіанті (звичайно, якщо порівнювати з шибенницею, що загрожувала йому на початку), однак для волелюбної творчої душі М.Костомарова це все

¹⁵ Костомаров Н.И. Автобиография... – С.100.

¹⁶ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К., 2017. – С.216.

¹⁷ Малорусский литературный сборник / Изд. Д.Мордовцев. – Саратов, 1859. – 376 с.

¹⁸ Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Н.И.Костомарове // Русская старина. – 1885. – №6. – С.618–619.

¹⁹ Мордовець Д. Професор Ратмиров: роман-бувальщина / Пер. і перед. слово М.Уманця. – Л., 1889. – 64 с.

одно було важке випробування. Упродовж довгих восьми років мати вченого й він сам регулярно зверталися до влади з проханням про помилування та дозвіл на виїзд із Саратова, але безуспішно. Надто зухвалим і небезпечним для імперії був його вчинок. Про це свідчать документи²⁰. Однак Микола І не поспішав відпускати засланця, котрий потребував лікування морським кліматом.

Після смерті імператора навесні 1855 р. ситуація змінилася, і вже восени того ж року М.Костомарову було дозволено під наглядом виїхати у справах до столиці. Він майже відразу почав відвідувати бібліотеки, вивчав історичні джерела часів Б.Хмельницького, готуючи друковану працю, що й було зроблено вже навесні наступного року. Почалася тривала цензурна тяганина, яка супроводжувала «Богдана Хмельницького» впродовж усіх перевидань книги. Така ж доля чекала й на інші студії історика, що буквально «посипалися» на освічену громадськість.

Восени 1856 р., після коронації Олександра II й оприлюднення маніфесту про політичну амністію, вченого звільнили з-під нагляду, але залишили заборону «служити по вченій частині»²¹. Незважаючи на неповне помилування, М.Костомаров усе одно почувався, як на крилах – він міг знову натхненно працювати, а про викладацьку діяльність поки що не мріяв. Учений здійснив велику подорож Європою, відвідуючи історичні місця, надихаючись знайомством із цікавими людьми (наприклад, В.Ганкою), оглядаючи архітектурні пам'ятки, придивляючись до європейських звичаїв і побуту, відвідуючи місцеві бібліотеки тощо. Ця мандрівка закарбувалася в пам'яті, враженнями від неї сповнено автобіографію М.Костомарова²².

Повернувшись до Санкт-Петербурга, історик із приємністю помітив, що відбуваються зміни, а особливо його порадувалася звістка про підготовку селянської реформи. Мрії знову оповили романтика своїм мереживом. Він поїхав до Саратова, щоб відвідати матір, там дізнався про візит Т.Шевченка, узяв участь у діяльності місцевого комітету зі звільнення селян, написав «Бунт Стеньки Разіна», оглянув південь губернії, а згодом, у травні 1858 р., знову вирушив до Петербурга. Тут працював із небувалою продуктивністю, а одного разу вирушив на зустріч з Т.Шевченком. Цей епізод неодноразово описано в історичній і художній літературі, але в устах самого М.Костомарова він набуває особливих рис. Кобзар не впізнав колишнього братчика, і той нагадав йому слова про майбутню зустріч і життя в Петербурзі, але й це не допомогло Тарасові вгадати, хто перед ним. І лише коли Микола Іванович назвався, Т.Шевченко заплакав, довго обіймав і поцілував того²³. Відтоді вони часто зустрічалися, працюючи кожен на своїй ниві, але зі спільною думкою про український народ. Як колись у Києві, продовжували дискутувати на літературно-історичні теми під час знаменитих «вівторків» у М.Костомарова, що збирали значну частину інтелектуальної україноцентричної інтелігенції Петербурга. Однак, на думку історика, зберігали певну дистанцію у дружніх бесідах, коли йшлося про особисте життя. Для обох ця

²⁰ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.1. – С.241–366.

²¹ Костомаров Н.И. Автобіографія... – С.116.

²² Там же. – С.117–136.

²³ Костомаров М.І. Споминки про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / І.О.Дзеверін (ред.), В.С.Бородін (упор. і прим.), В.С.Шубравський (передм.), М.М.Павлюк (упор. і прим.). – К., 1982. – С.145–147.

тема залишалася болучою. Про це ми докладно писали раніше²⁴. Попри те, що історик до кінця свого життя перебував під прицілом III відділення, він очолив ряди тих, хто захищав добре ім'я Тараса Шевченка після його смерті. Високо цінуючи Кобзареву музу й передбачаючи його майбутню славу, він уважав своїм обов'язком захистити та зберегти світлу пам'ять про побратима. Організація й участь у перепохованні тіла, проведення щорічних панахид, видання творів були для вченого справою честі.

Довгі роки М.Костомаров мріяв про повернення до Києва, де вперше закохався, де мав десятки друзів, де залишилася його безтурботна молодість і де його доля зробила такий різкий поворот. «Олександрівська відлига» знову навіяла думки про повернення на українську землю. Однак влада вирішила залишити його у себе «під крилом», давши можливість продовжити наукову й педагогічну кар'єру.

Восени 1859 р. М.Костомаров отримав запрошення на кафедру російської історії від Петербурзького університету, де одноставно був обраний на посаду ординарного професора. Цьому передував злет наукової кар'єри, пов'язаний із виходом кількох визначних праць, насамперед історичної монографії «Богдан Хмельницький», яку спочатку було опубліковано на шпальтах часопису «Отечественные записки» (1857 р.)²⁵, а згодом з'явилося окреме видання²⁶. Історія народження цієї фундаментальної студії, що пройшла через усю творчу біографію її автора, дуже показова, оскільки вона поєднує суспільно-політичну ситуацію з дослідницькою лабораторією, соціокультурним оточенням і приватним життям²⁷.

Короткочасне викладання історії в Петербурзькому університеті було яскравою й водночас неспокійною сторінкою інтелектуального життєпису М.Костомарова. Потрапивши до кола прибічників офіційної історіографії, колишній в'язень Петропавлівської фортеці одразу й мимоволі став дуже помітною фігурою як серед викладацького складу, так і для студентської аудиторії. Його зовнішній вигляд, манера спілкування та, особливо, думки, висловлені з університетської кафедри – усе це привертало увагу. Одні захоплювалися й переймалися свіжими ідеями, інші – геть не сприймали, і лише одиниці наважувалися відкрито вступити в науковий двобій. Так сталося з корифеєм тодішньої російської історіографії – М.Погодіним. Погодившись у запалі на публічний диспут про походження Русі, М.Костомаров неодноразово до й після нього карав себе, однак відступати не збирався. Ця подія стала сенсацією для петербурзької громадськості, яка була дуже чутливою до нових віянь в історичній науці. Усі подробиці диспуту, включно з ілюстративним матеріалом, можна знайти в нашій монографії²⁸, тут ми наведемо лише декілька основних фактів, що відображають особистість М.Костомарова.

²⁴ Гончар О. Українська інтелектуальна еліта у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст. (на прикладі взаємин М.І.Костомарова і Т.Г.Шевченка) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т.1. – К., 2006. – С.367–376.

²⁵ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – Кн.1. – С.200–290; Кн.2. – С.515–575; Т.111. – Кн.3. – С.207–264; Кн.4. – С.529–574; Т.112. – Кн.5. – С.323–376; Кн.6. – С.377–424; Т.113. – Кн.7. – С.1–50; Кн.8. – С.315–358.

²⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1859. – 459 с.

²⁷ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – С.205–227.

²⁸ Там само. – С.193–204, 258–259.

Практика проведення в університетських аудиторіях відкритих лекцій давно існувала у вищій освіті Російської імперії. Наукові дуелі були менш поширеними, і окреслена подія відразу викликала інтерес у публіки. Елементи шоу (продаж квитків, випуск афіш, оголошення в найпопулярніших періодичних виданнях), що передбачалися для збору коштів на користь незаможних студентів, спрацювали. Говорячи сучасною лексикою, це був вдалий маркетинговий хід. Напередодні вартість квитків зросла в десятки разів, адже кількість бажаючих побувати на диспуті значно перевищувала можливості університетської аудиторії. М.Костомаров і М.Погодін прибули в одному екіпажі, однак ажіотаж при вході був таким, що вони ледве змогли проштовхнутися. Посівши кожен свою кафедру, учені буквально з перших фраз викликали бурю емоцій у слухачів, особливо, коли вступив М.Костомаров. Будучи впевненим у своїй перемозі, М.Погодін зрештою був освистаний, а його опонента студенти винесли на руках, супроводжуючи палкими аплодисментами. Такого тріумфу не очікував ніхто, але слава про історика-новатора поширилася далеко за межі імперії. Дуже цікаві приватні моменти спілкування М.Костомарова й М.Погодіна висвітлює їхнє листування, але нас найбільше захоплює те, що переможця аніскільки не вразила «зіркова хвороба», навпаки – його нервувало відлуння цієї події, а висновком було небажання в подальшому виносити на суд громадськості наукові проблеми. До речі, М.Погодін пропонував компроміс М.Костомарову, але той не зрікся своїх ідей, однак до кінця життя зберіг повагу до старшого колеги.

Навесні 1862 р. М.Костомаров покинув університетську кафедру й завершив професорську діяльність загалом. Стався прикрий інцидент між викладачами та студентами, і у цьому випадку історик не підтримав жодну зі сторін. Знаючи свій запальний характер та уникаючи можливості бути втягнутим у черговий конфлікт, він подав у відставку. Звичайно, досвід 1840-х рр. дався взнаки, та й на М.Костомарова чекало безліч актуальних наукових і громадських справ.

На часі була громадівська діяльність, яка тривала з 1859 р. у Санкт-Петербурзі. Вона знову об'єднала українофілів в єдиному пориві поживавити розвиток літератури, мови, історичної науки та, звичайно, народної просвіти. На плечі М.Костомарова та його товаришів лягла справа, яку вони розпочали ще в 1840-х рр., але не змогли завершити. Це стосувалося рідномовної початкової освіти для народу, який звільнявся від кріпосницької залежності. Завдяки розгалуженій мережі громадівських осередків у багатьох куточках України з 1859 р. почали діяти недільні школи. Координувала їх Петербурзька громада. Недільні школи потребували постійної підтримки з боку інтелігенції, і вона взялася створювати програми, видавати підручники та популярну літературу для народу. М.Костомаров перебував в епіцентрі подій, займався всіма перерахованими напрямками, у тому числі взяв на себе відповідальність за створення благодійного фонду, що опікувався фінансуванням цієї нелегкої справи. Однак окрім опору несвідомої частини суспільства, особливо зросійщених «малоросів», імперська влада теж не стояла осторонь, поки що вона пильно приглядалася. Але справа швидко поширювалася на українських теренах, у пресі тривали дискусії й підігрівали занепокоєння влади, тому з 1862 р.

почалося закриття шкіл та арешти громадівців. Ситуація загострювалася, тому М.Костомаров і відійшов від професорства, усвідомлюючи, що може спровокувати аналогічні 1840-м рр. наслідки.

Учений дбав і про часопис «Основа» на всіх етапах його функціонування. Найперше, що бажав М.Костомаров, це сприяння народнопросвітницькій меті та науковій розробці української історії, літератури, мови. На початку все йшло успішно, однак 1862 р. члени редколегії не могли дійти згоди щодо тематики, нерідко дискусії були занадто палкими. Зрештою журнал закрили. На думку М.Костомарова, причиною стала невміла його організація. Про це він писав приватно, у листуванні з друзями. Як би там не було, часопис «Основа» залишив помітний слід у суспільно-політичному та культурному житті України²⁹.

Пов'язавши свою діяльність початку 1860-х рр. з українофільським рухом, М.Костомарова став об'єктом критики захисників непорушності імперії, а надто після виходу його відомої праці, присвяченої «двом народностям»³⁰. Важко переоцінити значення ідей автора для українства Російської імперії. Він уперше в історії довів, що українці – це окремий народ, який відрізняється від росіян ментально, етнографічно, культурно. Взаємне зближення може збагатити обох, але за умови автономного розвитку. Використавши наростання проблем із «польським питанням», історика звинуватили у зв'язках із «польською інтригою», тому він змушений був дискутувати зі своїми опонентами у пресі. Доречно згадати полеміку з М.Катковим. Усе це заважало М.Костомарову спокійно займатися важливими справами, насамперед науковими.

Улітку 1863 р. українське питання регламентувалося шляхом конкретних обмежувальних актів, першим з яких був таємний циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва. Про шкodu цього документа дуже багато написано. Ми виділимо позицію М.Костомарова. Він не міг промовчати, навіть попри неоднозначність свого становища. Під час приватної зустрічі вчений безуспішно намагався переконати П.Валуєва в неполітичності українофільського руху, який, маючи суто науково-просвітницькі завдання, не пов'язаний із польським «сепаратизмом». Наголосимо, що це був мужній крок, після якого в М.Костомарова був шанс знову опинитися за ґратами³¹. Згодом у лавах українофілів розпочалися чвари, оскільки існували різні думки з приводу методів діяльності в нових умовах. Учений і тут опинився в гарячій точці через долю благодійного фонду, яким він опікувався. Він наполягав на замороженні коштів до кращих часів і відкидав будь-які спроби обнулити рахунок. На піку конфлікту він вирішив відійти в бік, щоб зосередитися на історичних студіях, але кабінетним ученим так і не зміг стати, хоча у цьому його звинувачували сучасники (і досі цю тезу експлуатують деякі костомаровознавці)³².

Невтомна праця М.Костомарова на науковій ниві ознаменовувалася виходом десятків історичних монографій, переважна більшість яких присвячувалася Україні. Ученому вдалося по-особливому підійти до історієписання й

²⁹ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – С.138–152.

³⁰ Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. – 1861. – №3. – С.33–80.

³¹ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – С.152–158.

³² Див.: Там само. – С.159–191.

«надати історії привабливості роману». Видавництва ставали у чергу в очікуванні нових праць, кожна з яких претендувала на сенсацію в тій чи іншій мірі. Здавалося, таке життя можна назвати безхмарним, але М.Костомаров ніколи не був у захваті від своєї слави й тим більше не користувався її плодами. Навпаки, страждав від постійних нападок наукових і політичних опонентів, змушений був багато часу витратити на відповіді у пресі.

У 1873 р. доля нарешті всімхнулася вже посивілому історичу. Він знову зустрівся з коханою Аліною, яка овдовіла та виховувала трьох дітей. 26 років нічого не змінили в їхніх почуттях, але остаточно об'єднатися вони змогли в той момент, коли життя вченого знову опинилося під загрозою. Узимку 1875 р. Микола Іванович захворів на тиф. Аліна Леонтіївна його виходила, а у травні 1875 р. вони обвінчалися на українських теренах – у невеличкій церкві с. Дідівці Прилуцького повіту Полтавської губернії. З огляду на немічний фізичний стан, втрату зору, оніміння рук дружина стала подругою, особистим секретарем та ангелом-охоронцем у важкі хвилини відчаю.

В останнє десятиліття свого непростого життєвого шляху М.Костомаров не зменшував темпів наукових пошуків, займав активну громадянську позицію, творив і мріяв, що Україна буде вільною. У часи абсолютної наруги над українською мовою, що настали після Емського указу 1876 р., учений як міг боровся за можливість її збереження й розвитку. І нині його незаслужено звинувачують у створенні теорії української мови нібито як мови «для домашнього вжитку», що обмежувала її функції та стала начебто проявом лояльності М.Костомарова до влади. Але для того, щоб зрозуміти висловлену вченим ідею, необхідно глибоко знати історичний контекст, в якому вона виникла³³. Насправді, його хвилювала лише можливість зберегти здобуте звитяжною працею українофілів у попередні десятиліття.

Після смерті Олександра II в 1881 р. ситуація дещо покращилася, і боротьба за майбутнє України набула нового дихання. Важкохворий М.Костомаров сприяв створенню українського професійного театру, написав ряд монографій, у тому числі «Мазепа», «Мазепинці», мріяв про нові книги. Із кінця 1870-х рр. він разом із дружиною майже кожне літо проводив на Прилуччині. Мила серцю природа та привітний народ надихали вченого, однак сили його все ж таки поступово й невпинно покидали. 7 квітня 1885 р. на 68-му році життя М.Костомарова не стало. Поховали його у Санкт-Петербурзі на Літературних містках Волковського кладовища. На могилі стоїть скромний пам'ятник. Однак душа вченого назавжди залишилася в Україні. Наприкінці життя він називав себе українцем і стверджував, що його серце болить за Україну. Цей маловідомий епістолярний факт яскраво підтверджує, що ми маємо повне право вважати М.Костомарова своїм не тільки за його величезний внесок у науку, але й за переконання та громадянську позицію³⁴. Утім найбільшою заслугою перед усім українством була боротьба за право на самобутнє минуле й вільне майбутнє. Цьому М.Костомаров присвятив усі сили своєї душі та інтелекту.

³³ Там само. – С.12.

³⁴ Там само. – С.189–190.

Узагальнюючи образ українського інтелектуала ХІХ ст. на прикладі життя та діяльності М.Костомарова, ми констатуємо наступне. Він є яскравим представником української інтелектуальної еліти окресленого періоду. Усім своїм життям і науковою спадщиною вчений довів, що інтелектуал – це, насамперед, звичайна людина зі складним внутрішнім світом, в якому є свої сильні, слабкі сторони. Поринути у психологічну царину інтелектуала складно, оскільки це вимагає глибокого вивчення всього масиву історичних джерел, найперше особового походження, усієї спадщини автора. Інтелектуал відрізняється широким діапазоном наукових інтересів і здобутків, він постійно перебуває у відповідному соціокультурному середовищі, що неодмінно впливає на формування його поглядів, сприяє або ж гальмує творчій процес. Інтелектуал – людина з харизмою (манерою спілкування, особливостями риторики, мовним кодом). Внутрішнє переконання у правдивості своїх ідей штовхає інтелектуала в лоно наукових, громадських, суспільно-політичних дискусій, а у випадку М.Костомарова це поєднувалося з бажанням нівелювати усталені часом колективні ілюзії та наукові догми, що, своєю чергою, зробило його опонентом влади і творцем нової наукової й суспільної ідеології. Для образу інтелектуала такого гатунку, як М.Костомаров, необхідно використовувати міждисциплінарний та інтердисциплінарний підходи – настільки він був багатограним і неоднозначним у всіх сферах свого життя. На нашу думку, саме сьогодні доречно актуалізувати костомаровознавчий дискурс, у рік 200-літнього ювілею діяча, адже віддавши належну шану його праці та здобуткам ми сплачуємо борг перед тією когортою українських патріотів, які творили націю попри всілякі перешкоди. Такі постаті, як Микола Костомаров, ключові для усвідомлення інтелектуального, духовного та культурного потенціалу свого народу, а це надто важливо у часи, коли ми повинні мобілізувати всі сили й гідно вистояти перед будь-якими викликами.

On example of the personality of eminent Ukrainian scientist-humanist and public figure M.Kostomarov in this article lightens up the abstract image of the intellectual of the 19th century. The main attention is paid to the key events of his biography. Those events were the demonstrative for the understanding of his origin, character, worldview, sociocultural environment, public conduct, relationships with relatives, friends, authorities and their attitude to the oeuvre. The analysis involved the sources of personal origin, modern historical, historiographical and belletristic literature. Author evaluated to some discussion problems that exists around M.Kostomarov's image for long time. Moreover, author actualized the reasons for recast of the intellectual biography of the scientist to fit the times.

Keywords: Kostomarov, intellectual's image, interdisciplinary approach, scientific achievements, discussion, Ukraine, anniversary.

